

Лексикологія. Фразеологія. Афористика

Афористичний вислів як семантичний і стилістичний компонент усного мовлення

Уміння виразити багато в небагатьох словах, яке Плутарх відносив до найважливіших умов ефективного, сильного мовлення, потрібне як творцеві афоризму, так і тому, хто користується афористичними висловами в практиці мовної діяльності. Усталеність форми цих своєрідних мовних кліше і функціонування їх як засобів оздоблювання тексту зовсім не означають автоматизму їх уживання мовцем. Творчий характер уведення афоризму в мовленнєвий потік зумовлений самою природою семантичної його структури, в якій знаковість звичайно співіснує з динамізмом, рухливістю образу.

У дослідженнях з афористики здебільшого дають енциклопедичне визначення, за яким афоризм, що в перекладі з грецької мови означає «відмежовувати, відривати, визначати», характеризується як думка, виражена в канонічній, відшліфованій, закінченій образній формі, думка повчально-узагальненого характеру, яка стала самостійно вживаним висловом. Власне мовознавча характеристика відповідних одиниць при цьому обмежується підкресленням лаконічності їхньої форми та смислової місткості. Не окреслюється разом із тим і мовний статус афористичних структур, хоч останні, безперечно, є явищами не тільки мовлення, а й мови.

Слідом за Г. Пермяковим, автором цінних досліджень із пареміології, вважаємо за необхідне розглядати афористичний вислів у двох планах — логіко-семіотичному (як знак і модель логічної ситуації) і в плані реалій (як образний мікротекст). Структурно афоризми досить різноманітні, вони можуть відрізнятися один від одного кількістю слів, граматичною повнотою висловлювання, типами словосполучень, структурними й комунікативними типами речень, характером актуального членування. Щодо цього афористика зникається, з одного боку, з фразеологією, з другого, з надфразними єдностями і текстом. Основу ж афористичного фонду мови становлять образно-логічні одиниці, співвідносні з судженням, до яких переважно належать і художні мініатюри

афористичного жанру словесної творчості, що моделюють різноманітні факти дійсності та фрагменти процесу її пізнання.

Отже, афоризми слід розглядати і як мовне явище, і як явище думки, пізнавальної діяльності, і як явище словесної творчості. З лінгвістичного погляду ці надслівні утворення є не що інше, як знаки певних ситуацій чи відношень між предметами (у найширшому розумінні) або їх ознаками. За характером семантики афористичні вислови можуть бути як з прямим мотивуванням, так і з мотивуванням образним, але і в тому, і в тому разі (хоч і неоднаковою мірою) відчутна наявність естетичного начала, певна естетична позначеність. Це стосується не тільки індивідуально-авторських висловів, а й тих фольклорних одиниць, головним чином структури прислів'я, що їх дослідники зараховують також до афористики (останні Г. Пермяков називає «народними афоризмами»).

Смислова місткість при лаконізмі форми забезпечує афоризмам активне функціонування, вони є необхідними й досить стійкими фактами широкого вживання в мовленні, у тому числі усному, важливими елементами ораторського мистецтва. Входячи таким чином у літературну та розмовну мову, афоризми можуть набувати нових значень, нових смислових і стилістичних відтінків; їх канонічність співіснує з потенційною здатністю до семантичного та стилістичного розвитку. Тестимоніум — висловлювання славетних людей, прислів'я, авторитетні судження — античні риторики на цій підставі вважали одним з найважливіших компонентів промови, розрахованої на ефективне її сприйняття.

У зв'язку з питанням про семантико-стилістичні особливості використання афористичних висловів в усному мовленні не можемо погодитися з думкою М. Т. Федоренка, автора праці «Меткость слова: Афористика как жанр словесного искусства» (М., 1975), який стверджує, що «короткий і вдалий вислів тільки тоді стає афоризмом, коли входить у постійний обіг, прийнятий і широко засвоєний живим народним мовленням і загальнолітературною мовою» [4: 32]. Звичайно, це треба мати на увазі, але лише тоді, коли висвітлюється аспект крилатості вислову, оскільки афоризм із різних екстралінгвістичних причин якийсь час може і не бути в постійному обігу, тобто не бути крилатим висловом. Однак афористичність вислову задається вже його семантичною структурою, мовною формою, змістовністю. Інакше як же слід оцінювати щоразу нові афоризми як твори відповідного літературного жанру? Входженню афоризму в мовленнєву практику народу сприяють, з одного боку, змістовність, пов'язана з важливими моральними вимогами, з другого, символічність структури, своєрідність композиції та стилістичних форм вислову.

Для правильного розуміння особливостей функціонування афористичних засобів в усному мовленні велике значення має зауваження О. О. Потебні щодо використання в мовній практиці байки, прислів'я та приказки (постійний присудок при змінних підметах). Важливим у цьому плані є також відоме положення вченого про те, що установлений художній образ дає можливість мовцеві замінити безліч різноманітних думок «відносно невеликими розумовими величинами».

Наші спостереження над своєрідністю вживання афоризмів зроблено на матеріалі двох різновидів усного мовлення: власне публіцистичного (мовлення переконувального призначення в жанрі інтерв'ю — газетно-журнального, радіо чи телевізійного — з поєднанням у ньому форм діалогу і монологу) та навчально-наукового функціонального різновиду в жанрі наукової лекції, що належить до мовлення пізнавального призначення в монологічній формі. Розгляньмо кілька конкретних прикладів мовлення названих стилів і жанрів з відчутною усномовною їх спрямованістю.

В інтерв'ю кореспондентові «Літературної України» (№ 13, 29 березня 1990 р.) під назвою «Трудні дороги “Народної газети”» редактор останньої А. Шевченко так характеризує офіційну підтримку окремих газет і перешкоди в роботі редакції нового видання: *«Та й для “Гостинного двору” Київ одразу виявив гостинність — спокійно друкується на нотній фабриці. Хоч що кажеть, а своя рука таки владика...»* (с. 2). Відоме кліше, доповнене словами з мовленнєвого контексту, стилістично зорієнтоване в цьому разі на посилення іронічного зображення відповідної позамовної ситуації (актуалізація вислову вступним *хоч що кажеть* і трансформація його структури підсилювально-видільною часткою *таки*). Подібну семантико-стилістичну вмотивованість має відомий образний вислів у тексті інтерв'ю С. Колесника тій же газеті (№ 37, 13 вересня 1990 р.): *«Відповідаючи на записки, Шелест примовляв: “Да, мы делали ошибки, а наше нынешнее руководство разве не допускает их? Но сколько все же мы работы сделали!” Воистину: “Мы пахали”...»*. Резюме письменника має підкреслену оцінювальність, іронія набуває тут особливої гостроти.

В іншому місці згаданого інтерв'ю С. Колесника наведено крилаті Шевченкові слова з метою образного вираження висловлюваної думки та створення стилістично піднесеної тональності як контрасту до сатиричного звучання попередньої фрази: *«...Ціла велетенська надбудова типу Агропрому, відповідних відділів у райкомах і райвиконкомах відіме як непотріб. І, певно, буде, як геніально писав Шевченко, “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”»* (с. 7). Мовець наводить цитату з посиленням на автора, актуалізуючи при цьому поданий Кобзарем поетичний образ.

Інакше використано широко відомий афоризм Шевченка у вступному слові Ю. Мушкетика на пленумі правління Спілки письменників України при визначенні завдання майстрів слова у справі національного відродження: *«Іншого в нас немає, немає другої України й іншого Дніпра, а без них немає нас, нашої творчості, наших книг»* («Літературна Україна» від 19 квітня 1990 р.). Трансформування добре знаного слухачами вислову зі збереженням стрижневих компонентів загальної його семантики (мікрообрази неповторних України і Дніпра) зумовило ефект стилістичної підвищеності в поєднанні з закличною урочистістю, чого вимагала сама тема письменницької розмови.

У навчально-науковому підстилі той чи інший афоризм нерідко вживається у функції своєрідного зачину-образу до подальшого подання важливих у пізнавальному плані відомостей, сформульованих автором положень. *«Несколько лекций я намерен посвятить вопросу об отношении поэтических произведений к слову, — так починає О. Потебня першу лекцію з теорії словесності. І далі продовжує: — Говорят, все дороги ведут в Рим, но с точки зрения методической для удобства преподавания можно отдать предпочтение тому или другому пути»* [2: 464]. Аналогічну семантичну поєднаність із авторським текстом має афоризм Дж. Неру, використаний науковим співробітником Інституту напівпровідників АН УРСР М. Стріхою в дискусії про соцреалізм (*«Через правду життя до істинної культури»* — круглий стіл «Прапора»: Прапор — 1989. — № 8. — С. 155): *«У будь-якому разі не можна обійтися без афоризму Неру “засоби спотворюють мету”. Це ще одна ілюстрація: мету можна вважати і реальною, і нереальною, але од того, які засоби обираєш, залежить усе»*. Афористику активно використовують не тільки представники гуманітарних наук, про що свідчить, зокрема, й останній приклад.

Використовування афористичних висловів, зокрема в усному мовленні, має творчий характер, починаючи вже з їх добору. Нестандартності вимагає і семантико-стилістичне включання афоризму в мовленнєвий контекст. Образна характеристика людини, предмета чи ситуації подається співрозмовникові (слухачеві) як відомий кадр, який може впливати на творчу уяву. Будучи ефективним засобом стилістичного увиразнення усного (писемного також) мовлення, афористичні вислови є «своєрідним каталізатором думки, прискорювачем процесу виникнення асоціацій та ідей» [5: 4]. Складність вивчення функціонального аспекту афористики полягає в тому, що афоризми є не тільки усталеними, формально незмінними знаками-кліше як одиниці одного з мовних рівнів, але й надслідними єдностями, фрагментами мовлення, орієнтованими на постійне семантико-стилістичне збагачування, тобто утворення динамічної смислової структури. Подані в цій статті спостереження дають підстави для виснов-

ку про те, що в системі мовних рівнів і в загальному алфавіті-словнику мови афоризмам належить власне місце.

Література

1. Античные теории языка и стиля / Под общ. ред. О. М. Фрейденберг. — М.; Л., 1936. — 344 с.
2. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. — М., 1988. — 237 с.
3. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — 614 с.
4. Федоренко М. Т. Меткость слова: Афористика как жанр словесного искусства. — М., 1975. — 255 с.
5. Федоренко М. Т., Сокольская Л. И. Афористика. — М., 1990. — 415 с.

1992

Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики

Якщо мову розглядати невідривно від творчості, на чому, зокрема, наголошував і що брав за основу всіх своїх філологічних студій Олександр Потебня, то аж ніяк не можна залишати поза увагою не лише коло питань про функціональну варіантність мовної системи, а й проблему мовного розвитку в цілому. Торкаючись цієї проблеми, Леонід Булаховський у монографічному дослідженні «Розвиток літературних мов» визначив головню мовно-літературний характер цього процесу і вказав на естетичну спрямованість поступу вербальної суспільної комунікації. Щодо системи української мови, то естетичні тенденції в її розвитку засвідчують насамперед такі відзначені вченим явища, як евфонізація висловлювання звуковими змінами та вдосконалення фрази.

Спілкування за допомогою мови постійно стикається зі змінністю світоглядних концепцій, наукової картини світу, а також із необхідністю творення нових виразових засобів. Основною творчою лабораторією як естетичної трансформації наявних у мові лексико-фразеологічних засобів образності, так і нагромадження нових образних одиниць, у тому числі семантично цілісних словосполук, фраз, надфразних єдностей, є поетична мова. Названі одиниці передають і закріплюють художню оцінку відтворюваної дійсності, що забезпечує їм також самостій-